

**Staša Babić**

*Odeljenje za arheologiju  
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu  
sbabic@f.bg.ac.rs*

## **Arheologija kao znanje o alternativnim rešenjima. Atinska demokratija i susedstvo\***

**Apstrakt:** Od ranog modernog doba, demokratija je jedna od ključnih društvenih vrednosti, koja (treba da) obezbeđuje jednaku zastupljenost svih članova zajednice u političkom odlučivanju. Koreni ovog načina društvenog organizovanja eksplicitno se povezuju sa antičkim predloškom, oličeni u atinskom uređenju u V veku stare ere. Početno znanje na kojem se zasnivalo moderno shvatanje antičke demokratije poticalo je gotovo isključivo iz sačuvanih pisanih izvora. S druge strane, ustrojstvo zajednica koje su istovremeno živele dublje u evropskom kontinentu, označenih terminom gvozdenog doba, zanemareno je pri razmatranju šireg konteksta u kojem je nastala atinska demokratija. Arheološki zasnovano znanje o ovim zajednicama, formirano poslednjih decenija, upućuje na raznolikost situacija, koja prevazilazi tradicionalnu interpretaciju zasnovanu na konceptu poglavarstva. Postavljanje atinske demokratije u kontekst različitih društvenih rešenja koja su istovremeno realizovana u njenom zaleđu može nam otvoriti nove uvide u načine njenog funkcionisanja, kao i u čitav opseg mogućih alternativa. Najzad, ovakvo uporedno posmatranje može dovesti i do jasnijeg razumevanja sličnosti i razlika između antičkog modela demokratije i modernih oblika organizovanja koji se označavaju istim terminom.

**Ključne reči:** demokratija, polis, poglavarstvo, heterarhija, arheološko znanje

*Panhelenski narativ* – stav da su sve sfere društvenog, kulturnog, političkog života zapadne Evrope modernog doba oblikovane prema klasičnim grčkim uzorima, još uvek čini važnu potku mnogih diskusija o savremenim temama i problemima, iako poslednjih decenija više nije eksplicitno istaknut u meri u

---

\* Tekst je proistekao iz rada na projektu „Čovek i društvo u doba krize“, koji finansira Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu. Prethodna verzija izložena je na konferenciji „Arheologija nejednakosti“, održanoj 1. i 2. aprila 2022. godine u organizaciji Centra za teorijsku arheologiju Odeljenja za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.

kojoj su to činili državnici, književnici, filozofi i umetnici ranog modernog doba (Babić 2008, 2012; Morley 2009; Ruprecht 1996). Među slavnim tekovinama preuzetim iz helenskih izvora posebno mesto pripada *demokratiji*, koja je shvaćena kao jedna od ključnih društvenih vrednosti sadašnjice, jer obezbeđuje jednaku zastupljenost svih članova zajednice u političkom odlučivanju. Od sredine XIX veka, koreni ovog načina društvenog organizovanja eksplicitno se povezuju sa antičkim predloškom, oličenim u atinskom uređenju u V veku stare ere (e.g. Brock, Hodkinson 2002, 6-7; Finley 1985; Hammer 2014; Nippel 2015). Čvrsta vera da je grčki uzor jedini pravi put ka uređenju ljudske zajednice slobodnih i ravnopravnih članova bila je zajednička mnogim misliocima koji su utrli put modernoj demokratiji i jedna od najsnažnijih poruka panhelenskog narativa sa dalekosežnim posledicama (Babić 2012; Konstan 2014, 11). Nepregledan niz autora razmatrao je antičku i modernu demokratiju, njihove sličnosti, razlike i načine na koje je drevni model nadahnjivao mnogo kasnija rešenja. Moja namera ovde stoga nije da ponudim čak ni veoma skraćeni pregled ovog ogromnog polja, što bi nužno prevazilazilo obim jednog članka. Umesto toga, želim da skrenem pažnju na drugi mogući izvor poređenja: između grčkih polisa koji su svoje načine upravljanja nazivali demokratijom, i njima istovremenih zajednica, čiji načini organizovanja nisu stekli status temeljnog nadahnuća za moderna politička rešenja, već se smatraju prevaziđenim stanicama na putu razvoja ka boljim i pravednijim društvenim odnosima.

Džon Stjuart Mil, na primer, slikovito je iskazao ovaj stav kada je procenio: „Čak i kao događaj u engleskoj istoriji, bitka kod Maratona važnija je od bitke kod Hejstingsa. Da je ishod toga dana bio drugačiji, Bretoni i Saksonci bi možda još uvek lutali šumama!“ (prema: Hartog 2001, 84). Drugim rečima: da su Atinjani poraženi u bici koju su početkom V veka stare ere vodili protiv persijske vojske, te da je ovo istočnjačko carstvo zavladao na evropskom tlu, bila bi poražena i demokratija, pa ni daleki severni narodi ne bi imali odakle da nauče kako da uredi svoje zajednice i prevaziđu „divlje stanje“. Ovaj postupak uspostavljanja genealoške veze između antičkog uzora i njegovih modernih odjeka manje ili više prećutno poništava geografsku i hronološku distancu koja ih deli, na osnovu prvog principa panhelenskog narativa, eksplicitno iskazanog rečima Vilhelma fon Humbolta: „Naše izučavanje grčke istorije sasvim je drugačije od drugih istorijskih istraživanja. Za nas Grci izlaze iz okvira istorije... Znanje o Grcima nije tek prijatno, korisno ili potrebno – ne, samo u Grcima nalazimo ideal onoga što bi trebalo da budemo“ (prema: Morris 1994, 18). Drevna istočnjačka carstva i plemena koja su u dubokoj prošlosti naseljavala unutrašnjost Evrope imala su, doduše, svoje važne uloge u evropskoj imaginaciji ranog modernog doba (e.g. Thurston 2018; Vasiljević 2016), ali njihova *politička* rešenja nisu posmatrana kao poželjni predlošci. Atinski građanin koji slobodno i razložno odlučuje o javnim poslovima, nesputan voljom monarha, shvaćen je

kao uzor koji valja slediti, za razliku od istovremenih društava oličenih u istočnjačkom despotu i njegovom podaniku, ili u narodima koji su lutali šumama kontinentalne Evrope. Međutim, od početne slobodarske ideje, težište narativa uskoro je preneto na superiornost kultura i pojedinaca koji raspolažu znanjem o klasičnoj starini (Babić 2012). Izučavanje antičkih grčkih tekstova tako je Evropljane učinilo naslednicima tradicije njihove političke mudrosti, dok su druge istovremene norme društvenog ponašanja, po mišljenju Džona Stjuarta Mila, na veliku sreću prevaziđene. Na ovaj način na margine javne sfere, pa čak i iz akademskog istraživanja, potisnuta je i činjenica da je demokratija u izvornom značenju te reči bila samo jedan od načina na koje su sami Grci uređivali svoj društveni i politički život (Brock, Hodkinson 2002; Dougherty, Curke 2003).

Duga tradicija akademskog izučavanja antičke Grčke, koja je sve do sredine XX veka činila osnov vaspitanja i obrazovanja čitave društvene, političke i kulturne elite zapadne Evrope (Babić 2012; Morris 1994; Morley 2009; Ruprecht 1996), podrazumevala je, dakle, da „*Grci izlaze iz okvira istorije*“ i da je dovoljno, pa čak i poželjno posmatrati ih u velikoj meri nezavisno od njihovog istovremenog okruženja. Ovo izdvajanje klasične starine iz šireg konteksta pojačano je disciplinarnom podelom na arheologiju i istoriju, koja je neupitnu prednost davala tekstualnim svedočanstvima o prošlosti (Babić 2008, 41-46, 2021; Morris 1994). Kultura koja je iza sebe ostavila fundamentalne spise evropske književnosti i filozofije tako se našla u oštroj kontrasti prema svojim savremenicima koji se nisu služili pismom – *varvarima*. Ovo je, kao i *demokratija*, još jedna u nizu reči koje su potekle iz starogrčkog i našle mesto u mnogim savremenim jezicima, ali su tokom vekova znatno menjale značenje. U najstarijim zapisanim slučajevima, recimo u homerskoj epici, reč *barbaros* nema negativnu konotaciju, već označava široko polje drugosti, pre svega u pogledu jezika. Tek početkom V veka stare ere, upravo u vreme kada se u Atini uspostavlja demokratija, iz grčkog ugla posmatranja svet je postao podeljen na stereotipizirane suprotnosti: Grke i *varvare*, među kojima postoji nepremostiva i vrednosno određena razlika. Presudnu ulogu u ovoj polarizaciji odigrao je sukob sa persijskom vojskom (Babić 2008, 61-64; Cartledge 2002, 53 i dalje; Hartog 2001, 81, 84) – isti onaj događaj kojem je Mil pripisao značaj prekretnice za čitavu modernu Evropu.

## Pod (blagim) suncem Helade

Pa ipak, kao što kaže Valter Benjamin: „*Nema dokumenta kulture koji istovremeno ne bi bio dokument varvarstva*“ (Benjamin 2017, 156). Tako su stanovnici pojedinačnih i često međusobno žestoko suprotstavljenih grčkih polisa kroz diskurzivnu praksu „izmišljanja varvara“ (Cartledge 2002, 53; Hartog 2001, 79)

u isto vreme postali svesni razlika u odnosu na druge narode, ali i međusobnih sličnosti u jeziku, kultu i običajima. Najzad, grčki način života postao je shvaćen kao tako korenito različit i superioran u odnosu na varvarski, da su i načini organizovanja zajednica objašnjeni kao suštinske suprotnosti: dok Grci žive u gradovima (*polis*) i poštuju razborita pravila, varvari se povinuju tiranima i ne poštuju zakone. Do sredine V veka stare ere, distinkcija koja je početno bila ograničena na jezik, postala je pre svega razlika u političkim rešenjima, da bi najzad Aristotel zaključio da onaj ko živi izvan grada (*apolis*) mora biti ili mnogo više, ili mnogo manje nego čovek (Cartledge 2002, 54, 55; Hartog 2001, 87; Konstan 2014, 15). Ovo je zapažanje zahtevalo objašnjenje, pa je u spisima Hekateja iz Mileta i Herodota ostalo zabeleženo da su i sami Grci nekada živeli kao varvari, ali su protokom vremena uredili svoje poslove na dostojan način. Tukidid je takođe veoma izričito tvrdio da su se Heleni, a pre svega Atinjani, odvojili od varvarskih početaka, koji su se u njegovo vreme još mogli prepoznati u nekim njihovim običajima, kao što je nošenje oružja i gusarenje (Hartog 2001, 80- 81). Objašnjenje zbog čega su se Grci izdigli iz varvarskog stanja u kojem su drugi narodi ostali zauvek zarobljeni prvi je predložio Hipokrat sa Kosa, koji je u svojem medicinskom spisu ustvrdio da je osnovni razlog klima, koja je u Grčkoj umerena i pogoduje smirenom i uravnoteženom duhu, dok su stanovnici drugih krajeva izloženi smenama velike hladnoće i vreline, koje ih čine umno slabijim i kukavicama, pa podležu lošoj vladavini monarha (Cartledge 2002, 55, 56; Hartog 2001, 92, 93). Ideja o pogodnom tlu kao osnovi grčkog preimućstva u odnosu na druge narode, koju je prihvatio i Herodot (Hartog 2001, 93), može se pratiti sve do Johana Joakima Vinkelman, na čijim spisima počiva panlehenski narativ:

*„Priroda, prošavši postupno kroz hladnoću i vrelinu, smestila se u Grčkoj, gde vlada odmerena klima između leta i zime, kao u njihovom središtu, i što se više tom središtu približava, utoliko vedrija i radosnija postaje i utoliko je opštije njeno dejstvo u duhovitim, dosetljivim oblicima i u odlučnim i obećanjima ispunjenim crtama. ... U Grčkoj je (priroda) svoje ljude dovršila na najfiniji način”* (Vinkelman 1996, 81; v. takođe Babić 2012, 43).

Jednako tako, ideja o postepenom usložnjavanju i usavršavanju oblika društvenog ustrojstva, kojom je objašnjavano kako su se Grci odvojili od prvobitnog varvarstva, zadržana je i u pogledima rimske elite na svet i drugost (Mihajlović 2011; Milosavljević 2022). Prenošena zavojitim putevima od svojeg klasičnog izvora i dodatno napajana iz drugih pritoka, konačan odraz našla je u konceptu unilinearne sociokulturne evolucije, kojim su akademske discipline antropologije i arheologije nastojale da kroz vreme i prostor ustroje ljudske zajednice (Chapman 2003; Pluciennik 2005). Svim ovim narativima zajedničko je to što se Drugi izmešta u udaljeni prostor i projektuje u sopstvenu udaljenu prošlost (Babić 2010). Kulturne razlike postaju vrednosno određene i stepenovane na

skali univerzalnog razvoja, gde najviše mesto zauzima posmatrač, bilo da je u pitanju antički Grk, Rimljanin ili moderni Evropljanin.

Ukoliko imamo u vidu da su Atinjani početkom V veka stare ere, u vreme uspostavljanja demokratskih institucija i prakse (Hansen 1991), na ovaj način definisali svoje mesto u odnosu na Druge, nije iznenađujuće što su ovi pogledi ugrađeni i u osnove novog načina organizovanja. Pol Kartlidž (Cartledge 2002) elegantno je pokazao kako je u osnovi grčkog<sup>1</sup> pogleda na svet bio čitav niz dihotomija, koje su određivale položaj individue u društvenom životu: Grci/varvari, muškarci/žene, građani/stranci, slobodni/robovi, bogovi/smrtnici. U svakom od ovih parova, prvi član označava one koji su imali aktivnog udela u upravljanu zajednicom, za razliku od isključenih Drugih. Na vrhuncu atinske demokratije, važila su posebno stroga pravila očuvanja jasne linije razdvajanja, koja su se pre svega temeljila na poreklu i rodu (Balot, Atkinson 2014; Raaflaub 2014). Upravo je ova praksa isključivanja oblikovala i učvršćivala samoidentifikaciju onih koji su imali pravo učešća u demokratskim praksama, u isto vreme jačajući njihovu uzajamnu solidarnost i granice koje su ograničavale pristup ovoj grupi (Konstan 2014, 12-15). U odnosu na varvare, koji su zauvek zatočeni u svojim nepovoljnim klimatskim uslovima, Grci su sebe doživljavali kao prirodno superiorne i predodređene za najbolja moguća rešenja (Cartledge 2002, 55; Hartog 2001, 93; Konstan 2014, 15). Kada danas razmišljamo o tekovinama njihove političke mudrosti, idealizujući atinsko ustrojstvo V veka stare ere i težeći jednakosti svih građana, korisno je da na umu imamo da je u njenu suštinu upisana i praksa isključivanja, koju takođe baštinitimo. Jedna od posledica je i ta da je moderna Evropa, ističući grčki demokratski polis kao svoj neupitni uzor, isključila iz arsenala mogućih rešenja i nadahnuća iste one *varvare* koje su članovi atinske Skupštine smatrali nesposobnim za uređen život. Tako smo se našli u paradoksalnoj situaciji da se „*od nas očekuje da verujemo da pre Atinjana nikome nigde nije zaista palo na pamet da okupe sve članove svoje zajednice, kako bi doneli zajedničku odluku na način koji svima daje jednako pravo glasa*“ (Graeber 2004, 87).

## Izvan polisa

Političko rešenje koje su Atinjani primenjivali u V veku stare ere svakako je važna referentna tačka u razmišljanju o savremenoj demokratiji, koja još uvek može da nam ponudi značajne korektive za sopstvenu praksu (e.g. Babić 2021).

<sup>1</sup> Široko rasprostranjena i ukorenjena akademska praksa upotrebe ovog termina, iako ima svoje interpretativno opravdanje, ima i svoja ograničenja, jer „*to Hellenikon nije ništa manje ideološki konstrukt nego što je to bilo hrišćanstvo u srednjem veku, ili 'arapski svet' danas*“ (Cartledge 2002, 3).

Ipak, dominantna uloga ovog polisa u modernoj imaginaciji nije posledica samo njegovog potencijala da nadahnjuje nova rešenja, već i političke i ekonomske dominacije atinskog polisa nad velikim delom grčkog sveta tokom V veka stare ere, koja je zaokupljala posebnu pažnju modernih istraživača. Pomeranje fokusa na druge helenske zajednice ukazuje da su tokom klasičnog perioda na ovoj teritoriji bila isprobavana, kombinovana, napušтана i ponovo uvedena veoma različita rešenja, pa čak i da je terminologija koja se na njih primenjivala – demokratija, oligarhija, tiranija – bila daleko fluidnija nego što su značenja koja su danas fiksirana uz ove reči (Brock, Hodkinson 2002, 13, *passim*). Zato:

„... treba da napustimo tačku posmatranja sa koje klasična atinska *dēmokratia* izgleda kao centralna tačka grčkog političkog iskustva, i da zauzmemo perspektivu koja je sagledava u daleko širem kontekstu, ... u kojem je čitav niz političkih režima polagao pravo na legitimnost, kao ostvariv sistem sam po sebi, ali i kao potencijalni model koji susedi mogu preuzeti (Brock, Hodkinson 2002, 21).

U tom mozaiku političkih situacija na tlu Grčke postojale su i zajednice koje ni njihovi članovi ni istovremeni spoljni posmatrači – pre svega Aristotel – nisu označavali terminom *polis*, već su, posebno u središnjem i severnom delu kopna, čitave regije bile organizovane kao *ethnē*. Moderni istraživači su ili sasvim zanemarivali ove situacije, ili su ih posmatrali kao suprotnost polisima: primitivne, „plemenske“ forme, primerene društvima naseljenim u zaseocima, a ne u gradovima, u kojima je postojao samo veoma ograničen raspon institucija odlučivanja, pa su otud sličniji *varvarima* nego svojim južnim susedima (Brock, Hodkinson 2002, 21-25). U ovakvom stavu ponovo odjekuje ideja koju su predlagali Herodot i Tukidid, da je *polis* iznikao iz skromnih početaka, ali da ih je prevazišao kroz sve kompleksnije forme udruživanja i upravljanja, da bi kulminirao u atinskom ustrojstvu u doba Perikla. Tako je homogenizovan grčki politički prostor i iz njega su isključeni, ili bar označeni kao manje značajni, mnogi oblici organizovanja koji su takođe činili deo helenskog političkog pejzaža, u stalnoj aktivnoj interakciji sa polisima. Intelektualna tradicija ovih autora nastavljena je kroz latinske tekstove i najzad upisana u početne pretpostavke akademskih disciplina formiranih tokom XVIII i XIX veka.

Uz distribuciju moći među grčkim polisima tokom V veka stare ere, posebno mesto koje u modernoj percepciji helenskog političkog života pripada atinskoj demokratiji počiva i na velikoj količini sačuvane pisane građe, koja je omogućila veoma detaljne uvide u načine njenog funkcionisanja (e.g. Hansen 1991, 4 i dalje). Upozorenje da su antički tekstovi nastajali kao odraz stavova elitnih društvenih grupa kojima su pripadali njihovi autori (e.g. Collis, Karl 2018; Mihajlović 2011; Thurston 2010), u ovom slučaju posebno je važno, s obzirom da su sve tekstove kojima danas raspolazemo o ovom pitanju pisali sami učesnici u atinskoj demokratiji, bilo da se radi o samim dokumentima koji su nastajali u

okrilju demokratskih institucija, ili o istorijskim i filozofskim spisima Platona ili Aristotela<sup>2</sup> (Hansen 1991, 24, 25). Naši izvori, dakle, potiču iz dvostruko povlašćene sredine: od slobodnih građana polisa koji je uživao hegemonizovani položaj među svojim savremenikima. Nadalje, mnogi od ovih izvora ušli su u sastav *klasičnog kanona* – zbirke tekstova koji svojim sadržajem i stilom u najvećoj meri odražavaju sliku antičke Grčke oličenu u panhelenskom narativu (Babić 2012, 45). Otud, korpus pisanih svedočanstava o atinskoj demokratiji nastao je kao rezultat nekoliko procesa selekcije i isključivanja: savremenici koji su o njoj pisali bili su pripadnici dominantne društvene grupe, ne samo unutar svojeg polisa, već i u čitavom grčkom svetu; izvan njihovog opsega ostaju svi oni koji nisu imali prava učešća u javnom i političkom životu, pa ni mogućnosti da zapišu svoja iskustva; nisu nam sačuvana mišljenja pripadnika drugih grčkih zajednica o atinskim poslovima; najzad, moderni istraživači, ophrvani obiljem građe i vođeni živim zanimanjem za temu, posebnu su pažnju posvećivali upravo onim tekstovima koji su rezonirali sa idealizovanom slikom antike. Ovaj odnos prema predmetu istraživanja, uspostavljen uporedo sa institucionalizacijom akademskih disciplina koje se njime bave – klasična filologija, istorija, istorija umetnosti, arheologija – doveo je i do raspodele nadležnosti među njima, sa nesumnjivom prednošću na strani istraživanja tekstualnih i umetničkih formi (Babić 2008, 41 – 46). Ova disciplinarna tenzija razrešava se tek od poslednjih decenija XX veka, kada se artikulišu i drugi mogući pristupi grčkoj prošlosti. Udeo arheološkog uvida sve više prevazilazi tradicionalnu prateću ulogu prigodne potvrde i/ili ilustrovanja interpretacija zasnovanih na pisanoj građi (Morris 1994; Nevett 2017). Tako postaje moguće da se uz proklamovane vrednosti atinske demokratije sagledaju ne samo kritike koje su na njen račun izrekli Platon i Aristotel, već i materijalizovane prakse subverzije i odstupanja od tog ideala (Babić 2021). Najzad, otvoren je i put da se grčki svet razmotri u kontekstu svojeg *varvarskog* okruženja.

## Iza severnog vetra

Disciplinarna podela unutar arheologije, koja je izdvojila antičku Grčku kao sasvim jedinstvenu pojavu, rezultirala je time da su zajednice koje su naseljavale područja u njenom kontinentalnom zaleđu, objedinjene terminom *gvozdeno doba Evrope*, dugo posmatrane kao kulturno, ekonomski i politički

<sup>2</sup> Vredan je posebne pažnje paradoks da su tekstovi Tukidida, Platona i Aristotela u isto vreme i oštre kritike demokratije, pa se otud možemo i zapitati: „... *kako bi opis demokratije koji je pre dve hiljade pet stotina godina potekao iz pera jednog neprijatelja demokratije i dalje mogao važiti kao veran opis demokratskog čoveka u doba masovne potrošnje i planetarnog umreženja?*“ (Ransijer 2017, 38).

inferiorne i u velikoj meri zavisne od različitih uticaja i blagodeti kontakata sa daleko naprednijim Helenima (Babić 2002, 2004). S obzirom na to da same nisu ostavile pisane tragove o svojim poslovima, te da o njima saznajemo od grčkih i kasnije rimskih pisaca, akademske predstave o njima od samog početka obojene su narativima koji ih postavljaju u stereotipizirani položaj varvarskog Drugog (Collis, Karl 2018). Na taj način određen je i njihov položaj na univerzalnoj skali društvene kompleksnosti, gde su označeni kao „prelazna društva“, ona koja su između primitivnih i jednostavnih lovaca–sakupljača i zajednica koje su dostigle najviši stupanj razvoja, oličeni u državi (Sastre, Currás 2020, 2). S obzirom na to da su savladali složenu tehnologiju izrade gvođenih oruđa i oružja, jedan od utemeljivača ideje socijalne evolucije, Luis Morgan, svrstao ih je u „više varvarstvo“, poslednji stadijum na putu ka civilizaciji (Pluciennik 2005, 54).

Antropolozi i arheolozi kasnijih generacija vredno su radili na prevazilaženju opterećenja upisanih u ovaj način posmatranja razvoja društvene kompleksnosti (Babić 2010) i na adaptacijama početne ideje da sva društva neminovno prolaze kroz iste forme organizovanja, sa krajnjim ciljem oličenim u državi kao odrazu najviših civilizacijskih vrednosti (Pluciennik 2005). Tako je u drugoj polovini XX veka u interpretacijama čitave kasne praistorije Evrope preovladao koncept *poglavarstava*, namenjen otklanjanju vrednosne konotacije unilinearne evolutivne šeme i mesta koje je u njoj pripisano *varvarstvu*. Na osnovu etnografskih analogija, ova su društva shvaćena kao snažno hijerarhizovane zajednice, na čijem čelu se nalaze osobe sa vrhovnim prerogativima u svim sferama društvenog i ekonomskog života, koje svoj položaj zasnivaju na naslednom pravu. Grobovi koji se svojom složenom konstrukcijom i bogatim inventarom izdvajaju od drugih istovremenih sahrana, registrovani širom kontinentalne Evrope, pa i na Centralnom Balkanu, interpretirani su kao nesumnjiv arheološki odraz moći ovih *poglavara* (Babić 2002, 2004). Tako je nastala arheološka slika, koja u velikoj meri prati narativ Grka o varvarima, po kojoj je uporedo sa atinskom demokratijom na severu vladao metež, u kojem su se naoružani ratnici neprekidno borili za društveni i ekonomski prestiž, pa su neki uspevali i da dosegnu položaj potpune moći, uporediv sa kraljevskim (Thurston 2010). U ovoj arheološkoj interpretaciji gvođenodopskih zajednica ponovo se može identifikovati čitav niz stereotipiziranih predstava o društvima koja nisu još dosegla pune civilizovane vrednosti, ali se, iako kasne, svakako nalaze na neminovnom putu razvoja ka državi. Ukoliko imamo u vidu da su u formiranju ove slike velikog udela imali antički izvori koji su opisivali *varvare* (Collis, Karl 2018; Thurston 2009, 2010), još jednom se potvrđuje duboka zavisnost modernog evropskog pogleda na svet od narativa uspostavljenih u antičkom svetu.

Prve decenije XXI veka donele su talas preispitivanja rekonstrukcije društvenog života gvođenodobnih zajednica, po kojoj je gotovo čitav I mileni-

jum stare ere u kontinentalnoj Evropi isključiv domen *poglararstava*, kojima upravljaju vrhovni autoriteti, kontrolišući sve političke, ekonomske, pa i ritualne aspekte života (Thurston 2009). Sve brojnije studije gvozdenog doba (e.g. Sastre, Currás 2020) ukazuju na raznolikost u arheološkom zapisu i na mnoga odstupanja od ove statične slike, koja se mogu objasniti konceptom *heterarhije* – decentralizovanih društava, koja se ne povinuju piramidalnoj šemi distribucije moći sa fiksnim vrhom, već počivaju na različitim međuzavisnostima i neprestanim nadmetanjima između društvenih domena, gde se uvek iznova redefinišu odnosi autoriteta, ograničeni mehanizmima zajedničkog odlučivanja (Crumley 1995). Umesto ukрупnjene slike gvozdenog doba, kojom su dominirale velike zajednice sa pripisanim etničkim imenima – narodi na putu ka državi, arheolozi sada prepoznaju manje autonomne jedinice koje su prvenstveno funkcionisale kroz mreže pojedinačnih i grupnih aktera u stalnom procesu preispitivanja i preraspodele autoriteta i moći (Mihajlović 2020, 248). Ovakva interpretacija ne isključuje da su heterarhijska društva mogla u pojedinim trenucima usvojiti strogo hijerarhizovanu strukturu, ali ne nužno trajno, već su se ove forme upravljanja mogle smenjivati u zavisnosti od konteksta (Babić, Kuzmanović 2019, 163). Najzad, ponovno razmatranje pisanih izvora, koji su često shvaćeni kao ključni dokaz o postojanju hijerarhizovanih poglararstava na rubu klasičnog sveta, takođe pokazuje da su čak i antički autori razlikovali mnogo veći raspon društvenih uloga i distribucije moći među svojim nepisanim savremenikima (Thurston 2010). Termini *kralj* ili *knez*, koje su arheolozi preuzeli iz ovih tekstova, ne moraju se više razumeti kao indikatori stabilne i apsolutne političke, društvene, ekonomske i ritualne moći koja se sprovodi sa centralizovane pozicije, već se može razlikovati daleko šira i fluidnija raspodela autoriteta (Babić 2022). Promenjena perspektiva u odnosu na načine društvenog organizovanja zajednica koje su naseljavale unutrašnjost Evrope, nastala iz arheološkog ugla, nailazi tako na potvrde i u novom čitanju antičkih tekstova, koje uzima u obzir da su ovi opisi *varvara* nastali sa jasno određenog stanovišta, istog onog po kojem je svet polarizovan na prirodno superiorne stanovnike polisa i inferiorne Druge. Rana moderna Evropa, postavljajući težište svojeg identiteta (Babić 2008, 2012) i određujući osnovne principe po kojima se uređuju društvena, politička i ekonomska pitanja (Morley 2009) na istim tim tekstovima, prećutno je preuzela njihovo stanovište da su *varvarska* rešenja prevaziđena i da pravednu zajednicu jednakih treba graditi na modelu atinske demokratije.<sup>3</sup>

<sup>3</sup> U srpskoj arheologiji identifikovano je i drugačije stanovište u odnosu na varvarsku prošlost, koje nije nužno negativno konotirano (Milosavljević 2022). Ovo je još jedan u nizu primera lokalno-specifičnih narativa u našoj akademskoj sredini, koji imaju svoju složenu genezu i poslednjih godina su predmet posebnih istraživanja, od kojih su neka objavljena u prethodnim sveskama ovog časopisa.

## Alternative

Dominantni narativi, kao što je van sumnje onaj o uporištu modernih evropskih vrednosti u antičkoj grčkoj kulturi, u sebi sadrže tačne i važne stavove. Mislioci koji su tokom XIX veka postavljali temelje sveta u kojem danas živimo zaista su se štedro napajali sa ovog izvora i to svoje nadahnuće eksplicitno isticali. Potonje generacije ovu su „liniju nasleđivanja“ potvrđivale kroz obrazovanje, institucije i čitav javni prostor, koji je često i kroz materijalizovane forme oblikovan tako da podvuče poreklo modernih političkih ideja i praksi u antičkim modelima (Babić 2008, 2012, 2021). Čak i kada su teme kao što je ropstvo, na kojem je velikim delom počivala ekonomija polisa, ili položaj žena, koje su bile eksplicitno izuzete iz političkog života, postale predmet brojnih istraživanja, atinska demokratija je zadržala središnje mesto moćnog simbola društva u kojem zajedničke odluke donose građani jednaki pred zakonom, dogovorom u kojem svako ima jednako pravo glasa.

Međutim, moderna Evropa svoj je identitet gradila i na drugim osnovama, koje nisu ostavile tako jasan trag. Kao i u slučaju Grka, susreti sa drugačijim istovremenim kulturama, sve učestaliji tokom XVIII i XIX veka, otvorili su potrebu da se objasne razlike u odnosu na njih i podvukli percepciju sopstvene osobenosti. Etnografski zapisi iz kultura koje su Evropljani sretali na drugim kontinentima, u svojim često tesno isprepletanim istraživačkim i kolonizatorskim poduhvatima, poslužili su kao ilustracija sopstvene prošlosti, jednako kao što su Grci u varvarima prepoznavali daleke stupnjeve sopstvenog razvoja. Tako su antropologija i arheologija zajednički legitimisale percepciju sveta u kojem je vanevropski Drugi zarobljen u dalekom vremenu i/ili prostoru (Babić 2010), dok je evropska kultura, iznikla na klasičnim uzorima, dosegla najvišu civilizacijsku lestvicu. Položaj kulturne dominacije omogućio je, pa čak i zahtevao da se prevlast pretoči i u vojnu, ekonomsku i političku, koja je najzad rezultirala u kolonijalnim prisvajanjima čitavih kontinenata, baš kao što su antički Grci *kolonizovali* obale Mediterana i *helenizovali varvare* (Babić 2008, 39 i dalje). Panhelenski narativ, koji je u svojem početku slavio slobodu i jednakost, tako je postao oruđe dominacije.

Tokom XIX veka nastao je svet ustrojen na uverenju u neminovnost evropske dominacije, kojim su složene interakcije između kolonizatora i njihovih lokalnih sagovornika svedene na jasno suprotstavljene i vrednosno konotirane aktere: racionalnog i objektivnog Evropljanina, koji posmatra egzotične i primitivne Druge. Međutim, sačuvana pisana svedočanstva o ovim susretima nude i drugačije mogućnosti interpretacije. Tako skorašnja analiza (Graeber, Wengrow 2021, 27 i dalje) na svetlo iznosi upečatljive primere u kojima su uloge posmatrača i posmatranog obrnute od očekivanih, i gde severnoamerički starosedeooci iznose veoma kritička zapažanja o načinu na koji su organizovane zajednice evropskih došljaka

na njihovoj zemlji. Vođene su rasprave o slobodi, jednakosti i načinima odlučivanja, koje su ponekad ostavljale snažan utisak na prisutne Evropljane. Greber i Vengro smatraju da su izveštaji koji su o ovim susretima stizali u metropole imali velikog značaja za promene u tamošnjoj intelektualnoj klimi: „*Za evropske slušaoce, kritika starosedelaca bila je šok, jer je ukazivala na mogućnosti ljudske emancipacije koje, pošto su jednom obelodanjene, više nisu mogle biti zanemarene*“ (Graeber, Wengrow 2021, 31). Drugim rečima, susret sa vanevropskim Drugim pokrenuo je razmišljanja o tome kako se sve mogu organizovati ljudske zajednice, pa i na načine sasvim drugačije od onih u Španiji, Francuskoj ili Britaniji onog vremena. Znanje o ovim alternativama imalo je, po ovim autorima, makar jednakog udela u prosvetiteljskim diskusijama o stvaranju boljeg i pravednijeg društva, kao i čitanje antičkih izvora. Precutkivanje i zaborav kojim su prekrivena svedočanstva o tome jedan je u nizu primera procesa selekcije kroz koje su potonje generacije oblikovale slike Drugog.

Akademske discipline zadužene da verifikuju narative o prošlosti i drugosti, kao što su arheologija i antropologija, već se decenijama suočavaju sa svojom odgovornošću u ovim procesima. Kada je reč o klasičnoj starini, u interdisciplinarni dijalog uključene su i druge oblasti istraživanja, kao što su istorija i klasične studije (Morley 2009; Ruprecht 1996). Promena težišta istraživanja praćena je sve jasnijom spoznajom o udelu panhelenskog narativa u praksama modernog kolonijalizma (e.g. Babić 2008, 2012). Idealizovana i monolitna interpretacija antičke Grčke ustupa mesto pred zanimanjem za oblike različitosti unutar same helenske kulture (Brock, Hodkinson 2002; Dougherty, Curke 2003), kao i za njene odnose sa savremenima (Cartledge 2002; Hartog 2001). Sve detaljniji uvidi u složene mehanizme formiranja, ugledanja, preuzimanja i odbacivanja društvenih normi koje su važile u *polisu*, pa i u demokratskoj Atini V veka stare ere, omogućavaju kontekstualizaciju grčke prošlosti u odnosu na one koje su smatrali *varvarima*. Kao što je upečatljivo iskazao Benjamin, demokratija kao „dokument kulture“ u isto vreme je „dokument o varvarstvu“ – onoj ultimativnoj suprotnosti koju su antički pisci prepoznavali u načinu organizovanja drugih zajednica. Kako bi samoidentifikacija bila delatna, nužno je naglašen kontrast, tako da se *varvarima* odričala sposobnost kompleksnog organizovanja, zasnovanog na promišljenim normama. S druge strane, sve razudjenija slika o ovim zajednicama i njihovim ustrojstvima, nastala na osnovu arheoloških istraživanja, dopušta nam da pretpostavimo daleko složenije mehanizme pregovaranja i distribucije autoriteta, koji su zahtevali svesno i namerno delanje na osnovu zajednički prihvaćenih principa (Babić 2022; Sastre, Currás 2020; Thurston 2009, 2010). Činjenica da nam ovi principi nisu ostali sačuvani u pisanoj formi, iz pera samih *varvara*, čini težim, ali ne i nemogućim zadatak da o njihovom društvenom životu razmišljamo na način koji uvažava mogućnost razložnog delanja, a ne puko povinovanje nametnutoj volji dominantnog pojedinca.

Otvaranje mogućnosti da sagledamo čitav spektar društvenih rešenja koja su postojala istovremeno i u međusobnoj zavisnosti, ni na koji način ne umanjuje značaj pouka koje su prosvetitelji izvukli iz primera atinske demokratije. Ideal zajednice u kojoj svi članovi učestvuju u odlukama i politička moć nije monopolizovana, danas ima istu snagu kao i u njihovo vreme. Ipak, od tada se svet na mnogo načina promenio i moderna demokratija danas se nalazi pred različitim izazovima i kritikama (e.g. Ransijer 2017). Kako bi disciplinarno znanje o prošlosti još jednom doprinelo poboljšanju sadašnjosti, valja posvetiti pažnju alternativama koje su postojale uporedo sa antičkim uzorima. Ovo svakako ne znači da nas bilo gde u istoriji čekaju gotova rešenja koja se mogu jednostavno preneti u naše vreme, već da uvid u različite mogućnosti koje su već realizovane, kao i njihova ograničenja, otvara put ka celovitijem sagledavanju sopstvene stvarnosti. Mogućnosti arheologije da doprinese ovom zadatku danas su veće nego što su bile u vreme njenog nastanka i na nama je da ih iskoristimo.

## Reference

- Babić, Staša. 2002. „‘Princely Graves’ of the Central Balkans - Critical history of research“. *Journal of European Archaeology* V (1): 70–88. <https://doi.org/10.1179/eja.2002.5.1.70>
- Babić, Staša. 2004. *Poglavlarstvo i polis. Starije gvozdeno doba Centralnog Balkana i grčki svet (Chiefdom and Polis. Early Iron Age Central Balkans and the Greek World)*, Beograd: Balkanološki institut
- Babić, Staša. 2008. *Grci i Drugi. Antička percepcija i percepcija antike*, Beograd: Klio
- Babić, Staša. 2010. „Prošlost kao Drugi – Drugi kao prošlost“. *Etnoantropološki problemi* 5/2: 259 – 268. <https://doi.org/10.21301/eap.v5i2.12>
- Babić, Staša. 2012. „Klasični uzori i kako ih steći. Prilog razmišljanju o ulozi klasične starine u obrazovanju“. *Antropologija* 12/2: 41–52
- Babić, Staša. 2021. „The Status of Archaeological Knowledge in the Study of Status: Notes on Classical Greece“. In *Consumption, Status, and Sustainability. Ecological and Anthropological Perspectives*, edited by Paul Roscoe & Cindy Isenhour, 171–192. Cambridge: Cambridge University Press.
- Babić, Staša. 2022. „Reconsidering the “Princely Graves” of the Central Balkan Iron Age“. In *Oxford Handbook of the Balkan Praehistory*, edited by Michael Galaty, William Parkinson, Attila Gyucha. (u pripremi)
- Babić, Staša i Zorica Kuzmanović. 2019. „Glasinac – Notes on Archaeological Terminology“. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBIH/ Jahrbuch Zentrum für Balkanforschungen* 48: 157–166.
- Balot, Ryan K. & Larissa M. Atkinson. 2014. „Women and Slaves in Greek Democracy“. In *Companion to Greek Democracy and Roman Republic*, edited by Dean Hammer, 389–404. Oxford: Wiley-Blackell
- Benjamin, Volter. 2017. „O pojmu istorije“. U *Anđeo istorije*, preveo i priredio Jovica Aćin, 151–166. Beograd: Službeni glasnik

- Brock, Roger & Stephen Hodkinson. 2002. „Introduction: Alternatives to the Democratic Polis“. In *Alternatives to Athens. Varieties of Political Organization and Community in Ancient Greece*, edited by Roger Brock and Stephen Hodkinson, 1–32. Oxford: Oxford University Press,
- Cartledge, Paul. 2002. *The Greeks. A Portrait of Self and Others*. Oxford: Oxford University Press
- Chapman, Robert. 2003. *Archaeologies of Complexity*. London, New York: Routledge
- Collis, John & Raimund Karl. 2018. „Politics and power“. In *The Oxford Handbook of the European Iron Age*, edited by Colin Haselgrove, Katherine Rebay-Salisbury, Peter S. Wells, Oxford: Oxford University Press
- DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199696826.013.11
- Crumley, Carole L. 1995. „Heterarchy and the analysis of complex societies“. *Archaeological Papers of the American Anthropological Association* 6 (1): 1–5. <https://doi.org/10.1525/ap3a.1995.6.1.1>
- Dougherty, Carol & Leslie Curke (eds) 2003. *The Cultures within Ancient Greek Culture. Contact, Conflict, Collaboration*. Cambridge: Cambridge University Press
- Finley, Moses. 1985. *Democracy Ancient and Modern*. Rutgers University Press
- Graeber, David. 2004. *Fragments of an Anarchist Anthropology*. Chicago: Prickly Paradigm Press
- Graeber, David & David Wengrow. 2022. *The Dawn of Everything. A New History of Humanity*. London: Allen Lane
- Hammer, Dean (ed.). 2014. *Companion to Greek Democracy and Roman Republic*. Oxford: Wiley-Blackell
- Hansen, Mogens Herman. 1991. *The Athenian Democracy in the Age of Demostenes*. Oxford: Blackwell
- Hartog, François. 2001. *Memories of Odysseus. Frontier Tales from Ancient Greece*. The University of Chicago Press
- Konstan, David. 2014. „Reading the past (On Comparison)“. In *Companion to Greek Democracy and Roman Republic*, edited by Dean Hammer, 8–19. Oxford: Wiley-Blackell <https://doi.org/10.1002/9781118878347.ch1>
- Mihajlović, Vladimir D. 2011. „Gordijev interpretativni čvor: rimski pisani izvori, ideja sociokulturne evolucije i koncept romanizacije“. *Etnoantropološki problemi* 6/3: 679–698. <https://doi.org/10.21301/eap.v6i3.8>
- Mihajlović, Vladimir D. 2020. „Confusing Iron Ages: Communities of the middle Danube region between “tribal hierarchy” and heterarchy“. In *Alternative Iron Ages. Social Theory from Archaeological Analysis*, edited by Brais X. Currás & Ines Sastre 218–256. London, New York: Routledge <https://doi.org/10.4324/9781351012119>
- Milosavljević, Monika. 2022. „Uraaa, varvari! Kritičko preispitivanje (auto)varvarizacije materijalne kulture u srpskoj arheologiji XX veka“. *Arhaika* 9:35–55.
- Morris, Ian. 1994. „Archaeologies of Greece“. In *Classical Greece – Ancient Histories and Modern Archaeologies*, edited by Ian Morris, 8–47. Cambridge; Cambridge University Press,
- Morley, Neville. 2009. *Antiquity and Modernity*. Oxford: Willey-Blackwell

- Nevett, Lisa C. (ed.). 2017. *Theoretical Approaches to the Archaeology of Ancient Greece. Manipulating Material Culture*. Ann Arbor: University of Michigan Press
- Nippel, Wilfried. 2015. *Ancient and Modern Democracy*. Cambridge University Press
- Pluciennik, Mark. 2005. *Social Evolution*. London: Duckworth
- Raaflaub, Kurt. 2014. „Why Greek Democracy? Its Emergence and Nature in Context“. In *Companion to Greek Democracy and Roman Republic*, edited by Dean Hammer, 23–43. Oxford: Wiley-Blackell <https://doi.org/10.1002/9781118878347.ch2>
- Ransijer, Žak. 2017. *Mržnja prema demokratiji*. Loznica: Karpos
- Ruprecht, Louis A. 1996. *Afterwords. Hellenism, Modernism, and the Myth of Decadence*. New York: State University of New York Press
- Sastre, Inés & Brais X. Currás. 2020. „Introduction“. In *Alternative Iron Ages. Social Theory from Archaeological Analysis*, edited by Brais X. Currás & Inés Sastre, London, 1–5. New York: Routledge <https://doi.org/10.4324/9781351012119>
- Thurston, T. L. 2009. „Unity and Diversity in the European Iron Age: Out of the Mists, Some Clarity?“. *Journal of Archaeological Research*, vol. 17: 347–423.
- Thurston, T. L. 2010. „Bitter Arrows and Generous Gifts: What Was a ‘King’ in the European Iron Age?“. In *Pathways to power New Perspectives on the Emergence of Social Inequality*, edited by T. Douglas Price and Gary M. Feinman, 193–254. New York: Springer
- Thurston, T. L. 2018. „Regions, groups, and identity: an intellectual history“. In *The Oxford Handbook of the European Iron Age*, edited by Colin Haselgrove, Katherine Rebay-Salisbury, Peter S. Wells. Oxford: Oxford University Press  
DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199696826.001.0001
- Vasiljević, Vera. 2016. *Senka Egipta*, Beograd: Dosije studio
- Vinkelman, Johan Joakim. 1996. *Istorija drevne umetnosti*, prevod D. Gojković. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica

Staša Babić

Department of Archaeology, Faculty of Philosophy  
University of Belgrade  
sbabic@f.bg.ac.rs

*Archaeology as Knowledge of Alternative Solutions:  
Athenian Democracy and its Neighbours*

From the early modern age, democracy has been regarded as one of the key social values, (meant to) secure equal representation of all the members of a community in political decision-making. The roots of this mode of social organization are explicitly linked to the ancient role-model, embodied in the Athenian constitution of the 5<sup>th</sup> century. The initial knowledge upon which the modern notions of ancient democracy are founded is derived almost exclusively from the preserved written sources. On the other hand, the considerations of the wider

context in which the Athenian democracy emerged have often neglected the insights into the social ordering of the communities who simultaneously inhabited the European hinterland, encompassed by the term Iron Age. Archaeological knowledge of these communities, generated over the last couple of decades, indicates a variety of situations transcending the traditional interpretation based upon the concept of chiefdom. Situating the Athenian democracy in the context of various other social solutions, simultaneously realized in its hinterland, may elucidate the ways of its functioning, as well as the whole range of possible alternatives. Finally, such comparative approach may lead to a more detailed understanding of similarities and differences between the ancient model of democracy and the modern modes of organization denoted by the same term.

*Key words:* democracy, polis, chiefdom, heterarchy, archaeological knowledge

*Archéologie comme savoir sur les solutions alternatives.  
Démocratie athénienne et voisinage*

Depuis le début de l'ère moderne, la démocratie a été l'une des valeurs sociales clés qui assure (devrait assurer) une représentation égale de tous les membres de la communauté dans la prise de décision politique. Les racines de ce mode d'organisation sociale sont explicitement associées au modèle antique, incarné dans l'organisation athénienne au V<sup>e</sup> siècle AEC. Le savoir initial sur lequel reposait la compréhension moderne de la démocratie antique provenait presque exclusivement des sources écrites préservées. En revanche, l'organisation des communautés qui existaient en même temps plus profondément dans le continent européen, marquées par le terme de l'âge du fer, est négligée lorsqu'on considère le contexte plus large dans lequel la démocratie athénienne est née. Le savoir archéologique sur ces communautés, formé ces dernières décennies, témoigne d'une diversité de situations dépassant l'interprétation traditionnelle fondé sur le concept de chefferie. La mise de la démocratie athénienne dans le contexte de différentes solutions sociales réalisées simultanément dans son arrière-pays peut nous ouvrir de nouvelles perspectives sur les modes de son fonctionnement ainsi que sur toute la gamme des alternatives possibles. Enfin, cette observation comparative peut conduire à une meilleure compréhension de ressemblances et de différences entre le modèle antique de la démocratie et les formes modernes d'organisation désignées par le même terme.

*Mots-clés :* démocratie, polis, chefferie, hétéarchie, savoir archéologique

Primljeno / Received: 23. 05. 2022.

Prihvaćeno / Accepted for publication: 19. 07. 2022.